

10:05:21 Õiguskantsleri ülevaade õigustloovate aktide kooskõlast põhiseadusega ja muude õiguskantslerile seadusega pandud ülesannete täitmisest**10:06:05 Õiguskantsler Ülle Madise**

Austatud istungi juhataja! Austatud rahvaesindus! Nagu ikka, on põhjust tänada teid möödunud ülevaateaastal tehtud hea koostöö eest Eesti inimeste huvides. Hulk põhiseaduslikkuse järelevalve ettepanekuid sai täidetud, vaikselt parandati ka muid vigu. Aitäh selle eest! See on aidanud paljusid inimesi, ja uskuge, me näeme, et see on tähtsam, kui vahel pealtnäha paistab. Tänan ka kõiki valitsusliikmeid ja ametnikke, kes samamoodi on inimeste muresid aidanud lahendada. Vahel see kõik avalikkuse ette jõuagi, nagu head uudised ikka. Olge te tänatud. Eriliselt tunnustan kõiki neid otsustajaid, kes mõistes, et miski on läinud valesti, ei asu vigu varjama ega süüd kellelegi teisele veeretama, vaid hakkavad lahendust otsima. Me kõik teiega teame, et ka kõige parem asjatundja kõige paremat soovides võib eksida. See on paratamatu.

Head rahvaesindajad! Usun, et meie ühise töö viljana pälvivad kontrollkäigud hooldekodudesse, haiglate kinnistesse osakondadesse, kinnistesse lasteasutustesse ja vanglatesse ühiskonnas üha enam kaastundlikku sisulist mõistmist. Asutused, kes neis rasketes oludes viibivaid inimesi peavad abistama, ametnikud, kes neis asutustes töötavad, tõesti püüavad. Aga teile pole uudis, et hooldekodudes personali napib. Ka vanglates ega teistes kinnistes asutustes pole olukord kiita, ja seda, kui keeruline on näiteks lastekaitsetöö, teate ilmselt kõik.

Õiguskantsleri ametkonna töö iseloom, nagu te teate, tingib selle, et enamasti jõuavad meieni inimeste mured. Möödunud ülevaateaastal, see on 1. septembrist 2024 kuni 31. augustini 2025 tuli meile veidi üle 5500 kirja ja neist üle 2500 asja vajas sisulist, ressursimahukat lahendamist.

Inimeste murede põhjuste uurimisel selguvad tihti peale vead nii seadustes kui veel sagedamini seaduste täitmisel. Veelkord rõhutan: ärgu tulgu siit üldistust, et kõik on halvasti, või et kõik ametnikud nadivad halduskiusu. See ei ole nii. Palju on ka hästi, palju läheb paremaks meie ühises koostöös. Palju on neid ametnikke, kes üha suurema asendustegevuse koorma all ikkagi teevad tõhusalt oma tööd. Tõsi, kahjuks iga aastaga on see raskem. Suurriikide eeskujul rakendatavad ja suure veaga juhtimismetoodikad, tulemusmõõdikud ja kõik muu sarnane lööb kõige valusamalt just inimesi eesliinil, kõige töökamaid ja tulemuslikumaid ametnikke, kel inimestega kõige vahetum kontakt.

Üha teravamalt näeme, et lahendus on olemas, aga seda teed miskipärast ei minda. Eesti on väike ja siin on täiesti võimalik, et iga asutuses ja iga töö juures süveneme sisusse, just sellesse, mida seal tehakse, miks tehakse, kuidas tehakse, kuidas saaks paremini. See on võimalik. Suurriikide juhtimisvõtted Eestisse ei sobi, eriti siis, kui need on pärit angloameerika õigussüsteemist, mis meie põhiseaduse raami mitte kuidagi ei mahu.

Möödunud ülevaateaastal nägime, kuidas liiga tihti öeldakse inimesele: tõesti paha lugu, otsus sinu suhtes tuli täitsa ebaõiglane ja rumal, täitsa ebaloogiline, aga midagi pole teha, masin, meetodika või menetlus määras sinu käekäigu, vabandust. Nii pidimegi korduvalt selgitama, et hea halduse tava kohaselt saab masin olla inimesel ainult abis, ka ametnikule. Arvutiühenduse puudumine või süsteemi kokkujooksmine ei tohi mitte kedagi mitte millestki ilma jätta. Kui vaja, tuleb dokument vastu võtta paberil.

Tegime esimese kontrollkäigu tehisintellekti rakendavasse riigiasutusse. Seal suuri probleeme polnud, ütlen ette, aga saime võimaluse korrata, mida Euroopa Liidu tehisintellektimäärus ja ka Euroopa Nõukogu vastav konventsioon ütlevad., Ka tehisintellekti põhinevad lahendused peavad alluma inimese kontrollile. Kui tekib viga või kui inimene, kelle kohta otsus tehti, seda soovib, siis peab leiduma tark südametunnistusega ametnik, kes vaatab asjad oma silmaga algusest peale läbi ja teeb õiguspärase otsuse. Me ei tohi end seada masinatest sõltuvusse.

Kehvasti, ja võib-olla isegi süvenevalt kehvasti on seaduslikkuse põhimõttega. Kui üks põhiseaduspärane seadus kehtib, siis tuleb seda seadust täita või siis tuleb seda seadust muuta. Nagu aastaülevaatest lugeda saab, ei peeta seaduse täitmist enam kohati üldse oluliseks. Või siis nenditakse, et hästi, kirjutame siis pealegi miskit seadusse, noh, midagi segast ja sümboolset, peaasi, et senist põhiõigusi rikkuvat praktikat muutma ei peaks, kuivõrd see on mugav. Palun teie tuge, et selline lähenemine lõpetada.

Kahjuks näeme üle riigi ja erinevates valdkondades, et hambutuks jääb ka riiklik järelevalve. Ehk seadus kehtib, aga seda seadust ei jõustata. Küllap olete märganud, et meie ametkond on näiteks hariduse küsimustes väga tihti seisukohta pidanud avaldama. Olen täiesti nõus, see peaks olema Haridus- ja Teadusministeeriumi järelevalve ülesanne. Aga mis meil üle jääb, kui näeme, et seda ülesannet pole täidetud? Ma tean, kui raske see on, ma kujutan ette koolidirektorite vastuseisu, lapsevanemate soove, noorte ja õpilaste endi soove, kõik need on vastukäivad. Aga fakt on see, et meile tuleb kiri lapselt, noorelt, lapsevanemalt, õpetajalt, direktorilt, ja me näeme, et tõesti, seadust pole täidetud.

Tundub, et ka haridust käsitlevad seadused on kohati vastuolulised ja justkui nõutakse korraga kahes täiesti erinevas suunas minekut. Ühelt poolt nõutakse, et iga lapse eripära arvestataks, et temal aidataks kujuneda just tema enda parimaks versiooniks, arvestataks tema andmeid ja seda kohta, kus teda tuleks järele aidata. Teisalt nõutakse, et teadmiste kontroll olgu viimse millimeetritni objektiivne. Kogelevat teismelist noormeest, mõni vinn näos, tütarlaste ees etlemisest säästa ei tohi. Kui kõik etlevad, siis kõik etlevad, ja nii edasi. Te teate seda oma pere kogemusest, oma õpetaja- või ministeeriumitöö kogemusest. Olgu kõik paika mõõdetud, objektiivne, kontrollitud, ühtemoodi! Neid kaht teed ei ole võimalik ühitada. Täpselt samamoodi, ühtpidi öeldakse, et olgu kõik koolid erinäolised, usaldame õpetajaid, nad on väljaõppinud professionaalid, olemas on kooli hoolekogu, õpilasesindus, saavad hakkama. Teiselt poolt öeldakse ja nõutakse, et olgu iga pisimgi detail koolielus keskselt reguleeritud, kuhu panna nutitelefon, kuidas teha kontrollitööd ja nii edasi. Ka neid kahte teed ei ole võimalik korraga käia. Siin palun, et võimalusel seadustes korda luua ja otsustada, et kumba teed siis minna. Ja üks ole meie südameteema seegi, et armutu võitlus esimese klassi ja gümnaasiumikohtade pärast ei ole laste huvides ja ei ole ka Eesti huvides. See on teaduslikult tõestatud.

Head rahvaesindajad! Paistab, et kohati on asutustel meelest läinud, et suurte, põhiõigusi piiravate investeeringute tegemiseks, näiteks teatud tehnoloogiliste vahendite soetamiseks, tohib raha kulutada alles siis, kui Riigikogu on seesuguseks põhiõiguse piiramiseks seaduses loa andnud, president on seaduse välja kuulutanud ja võib-olla on ka põhiseaduslikkuse järelevalve juba läbitud. Oleme korduvalt näinud, kuidas kulutatakse miljoneid, aga seadusest ühtegi kohta ei leia, mis lubaks sellise detailsusega inimesi jälitada, ei ole ka teada, et milleks seda tarvis on. Tehnoloogiliselt võimalik! Väga kena, aga miks? Neid vastuseid pole ja kulutatakse miljoneid. Võimalik, et neid asju ei saagi kasutusele võtta. Palun, et Riigikogu tagantjärele ei nõustuks neid asju kergekäeliselt seadustama.

Võin tuua näiteid. Hetkel näen, et aeg jookseb, ei hakka, ja võib-olla on mõne esiletõstmine ka ebaõiglane.

Tahan rõhutada sedagi, nii nagu kogu ülevaateasta oleme pidanud selgitama, et see, et seaduses on Riigikogu läbi mõeldud ja läbi vaieldud luba millekski koguda sunni jõul inimeste andmeid ja neid kasutada, on vaba ühiskonna säilitamiseks päriselt oluline. See ei ole tühi norminärimine. Korduvalt olen selgitanud, et ärgu mõistetagu hukka politseiametnikke või teisi, kes on eesliinil, keda tabavad pidevalt kärped ja kes pidevalt on otsinud tehnoloogilisi võimalusi inimesi masinatega asendada. Need normid peavad tulema Riigikokku ministriumidest.

Otse loomulikult on inimeste andmete kogumiseks alati vaja Riigikogu luba - selgete eestikeelsete lausetega õigusnorme, et inimeste andmeid üldse koguda. Seaduses tuleb öelda, milleks neid andmeid kogutakse, kus, kuidas ja kui kaua hoitakse, kes ja milleks tohib neid andmeid kasutada ja millised on sisemised ning välised kontrollimehhanismid. Enamasti on see puudu, sest nii on mugav ja äkki inimesed ei märka. Pangasaladuse kaitse hapruse najal näeme, et sellisest olukorrast, kus seaduses oleksid need selged lihtsad laused läbikaalutult kirjas, oleme paraku kaugel. Ma väga palun teie abi ja mõistmist selle küsimuse lahendamisel. Ikka nii, et teeme mõistlikke valikuid, et see pendel ei liigu seinast seina.

Eestis kehtib teatavasti andmekogude hajutatuse põhimõte. Minu arvates tasub sellest kasvanud küber- ja julgeolekuohtude raamistikus ka edaspidi kinni pidada. See tähendab, et igas andmekogus on üksnes see, mis sinna kuulub, ja siis mõned andmed, mis tõepoolest hädavajaduse korral lubavad neid andmeid ühitada, et näiteks otsustada, kas inimesele tuleb toetust maksta või ei tule. Nende otsuste tegemiseks ei ole tarvis kuhjata asutusel endale isiklikku andmeladu, millega saab palju huvitavat korda saata, eriti kui tehisintellekti rakendada, vaid seal on võimalik erinevatest andmekogudest X-tee vahendusel need andmed korra ühitada, teha otsus ja siis teatud tähtsajamõõdudes need andmed ka kustutada. Superandmebaase ega andmeladusid üldjuhul ei ole vaja. Kui on mõni erandlik juhtum, et on vaja, siis see jällegi peab olema Riigikogus põhjalikult läbi kaalutud, et kas võimalikud kuritarvituse riskid – teateid nendest üle maailma ja ka Eestist tuleb ju iga päev –, kas need ikka kaaluvad üles kogumisega seotud eesmärgid, ning kas riigieelarves on raha, et edaspidi iga-aastaselt seda andmeladu korralikult turvata.

Austatud Riigikogu! Mõnes mõttes on hea meel, et parlamendis on olnud üksjagu palju vaidlusi pangasaladuse ja privaatsuse kaitse teemadel. Ongi kaks suurt küsimust. Kas Eesti peaks minema niinimetatud preventiivriigi teed, kus massandmetöötluse toel püütakse sinna poole, et ohu tekkimise ohtugi ei teki – Leelo Tungla sõnadega, et oleks nagu okasteta jõulupuu, sihuke paljas ohutu teivas –, ja kas me soovime proaktiivset riiki? Ühiskonnana neid teemasid läbi arutatud ei ole, Riigikogu neid otsuseid pole langetanud ja kahtlen, kas need otsused põhiseaduspärasedki ka oleks. Muidugi, põhiseadust saab muuta.

Vahel tundub, et tahetakse inimeste kogu elu, kõik teod ja tegematajätmissed riigi luubi alla võtta lihtsalt seepärast, et see on tehniliselt võimalik. Tõesti, oleme möödunud ülevaateastal näinud, et usutakse tõsimeeli totaalsesse turvatundesse, kõik riskid ennetavalt maandanud ühiskonda. Eks me sellistel puhkudel oleme seletanud, et Eesti Vabariik on rajatud vabadusele ja vastutusele, õiglusele, ja alles seejärel õigusnormidele ja kontrollile. Tõepoolest, me ei ole kokku leppinud ka selles, et riik analüüsib inimese iga eluavaldust, et siis temalt küsimata talle appi tõtata.

Siin on ka laiem filosoofiline taust, miks minu meelest meil ühiselt seda võitlust ja vaidlust tasub pidada, ja just teil lasub vastutus teha asjakohane, tulevikku suunatud Eestile kasulik otsus. On tõsi, et nüüdisaja tehnoloogia võimaldab enneolematult tõhusat kontrolli iga inimese üle, palju vägevamat nuhkimist ja kammitsevat kontrolli, kui siin oli okupatsiooniajal või kui DDR-is nähti Stasi käe läbi. Paljud meist teavad, et see lõhub ühiskonda ja usaldust, mitte ei paranda. Selge on ka see, et ega inimloomus pole olemuslikult muutunud ja mitte üheski riigis ei ole puudu neist, kes tahaksid, et võimu rahumeelne vahetumine lõpeb, tekiks võimumonopol, ja ega puudu ei ole ka neist inimestest, kes samuti kõva kätt igatsevad, lootes, et see kõva käsi teised inimesed talle meelepäraselt elama sunnib. Muidugi seda ei juhtu, aga siis on hilja. Kui lisada siin tehnoloogia toel saavutatud totaalne kontroll, siis kujutate hästi ette, et igasugune vastuhakk lämbuks riikliku vale ja vägivalda all.

Väide, et õige hõlma ei hakka keegi, mida kuulsime ka korduvalt sellel ülevaateastal, vastab tõele. Aga üksnes senikaua, kui demokraatlik õigusriik kaitseb igaühe vabadust ja vastutust, kui säilib seesama andmekogude hajutatuse põhimõte ja kõiki võimuteostajaid piirab seadus, mille täitmist päriselt ja sisuliselt ka kontrollitakse.

Veel üks teema, mis väga sageli meie töölauale jõudis, süütuse presumptsioon ja seaduste selgus. Karistusseadustikku lugedes ei saa alati aru, mis on keelatud ja mis lubatud. Seepärast oleme muudkui küsinud, kas tõesti tohib inimese au ja väärkuse hinnaga saada kohtust teada, mida selgusetu karistusnorm tähendab. Minu arusaam põhiseadusest on teistsugune.

Lõpetuseks. Palun ärme lase ühiskonnal üksteist mitteinimesteks pidavateks rühmadeks laguneda. Kõik, kes me siin Eestis elame, peame saama koos elatud. Inimpsüühika seaduspärasuste tõttu ei tööta see midagi head, kui liialt paljud tunnevad end jõuga kõrvaletõrjutuna, halvaks ja rumalaks tembeldatuna, Kremli käsilaseks, valeks, kelle valitud esindajadki peaksid justkui võimult alati tõrjutud olema; kui liiga paljud tunnevad ennast nendena, kellele võim dikteerib, kuidas on õige tunda ja mõelda. Päriselt mitte miski, ei julgeolek, kliimamured, rahvatervis, eelarve tasakaal ega mitte miski muu ei ole teistest väärtustest automaatselt üle. Alati tuleb vaielda, kaaluda, otsida õiglast tasakaalupunkti. Põhiseadus kaitseb väljendusvabadust. Pole mitte ühtegi teemat, kus mõistlik arutelu peaks olema välistatud ning asendatud kroonutõega. Oleme isegi omaenda lähiajalooost saanud õppida, kui palju kahju diktaadi, mõttevahetuse summutamise ja massihüsteeria turvil vabaduse võtmisega põhjustatakse. Aitäh!